

muurschilderij een zeer merkwaardige
bydrage is tot de kennis van den kunst-
zin onzer voorvaders in de XVe eeuw.
Vermakelijk een onderdeel van een grooter
tafelstuk dat het laatste oordeel zal vertoon-
den, geeft deze Schildery een afbeelding
van de helische straffen, waars de luimige
aard van den kinderinnar der XV eeuw zich
die voorstelde. Daardoor heeft dit kunst-
werk een groote oudheidkundige waarde,
omdat het een belangrijk voorbeeld is van
de voorstelling, die men zich in de Midde-
leeuwen van den hoore en van de helische straf-
fen maakte, een anderwerp enaaraan
slechts zeer zeldzaam afbeeldingen aangetrof-
fen vanden. Ook naar de kennis van onze
oude Schilderkunst in de periode naaafgaan-
de aan die der groote meesters uit de XVIe
eeuw is de muurschildering van Tilman
belangrijk.

Op die gronden verkregen de Ryks Adviseurs
een kreteek van dit Schilderwerk voor de
geschiedenis der kunst te redden daar
daaraan eenige herstellingen te verrichten.
Daarvan is derrezyds aan Heeren Kerk-
vanden mededeeling gedaan by missive
van 13 April 1877 N° 61 lfd II.

Mit de notulen der Ryks Adviseurs blykt
dat

dat de predikant des Ned. Hervormde gemeente
hen nader veracht had de herstelling eerst
in 1870 te doen plaats hebben.

Tengevolge van de opheffing van dit College
schijnt aan die herstelling geen uitvoering
gegeven te zijn.

Ik ben inkruspen bereid daartoe alomog
het noodige te verrichten, zoodat er prijs op
gesteld moet worden dat deze voor onze
Kunstgeschiedenis belangrijke muurschild-
derij als een gedenkteeken der oudheid
beschouden blyvet.

Ik heb mijne dien de eer te noodigen van
een en ander mededeeling te doen aan Heeren
Kerkvoorzden en het invloed aan te wenden
om hen te bewegen af te zien van het betrou-
wenswaardig besluit tot aanpleistering van
het aloude kunstwerk.

Ik vlei mij dat de verlichte denkbeelden,
welke uit het adres van 1874 blyken, ook nu
kullen regereeren en merkt hierby nog aan,
dat naaf de ingevallenheid van Sommigen
tegen het behoud der muurschildering geen
grond kan bestaan, wanneer het kunst-
werk door een gordyn wordt bedekt, zooals
in soortgelijke omstandigheden ook in
andere kerken geschiedt.

Het

Sept 23

Het zal my aangenaam zijn kan het uyn
spoedig het uitslag uwer bemoeiing te
vernehmen.

De Minister van
Binnenlandseke Zaken,
Heemstedt

De beeldbeschrijving en beeldinterpretatie van de muurschilderingen van de Sint Nicolaaskerk te Tienhoven

Voor de moderne toeschouwer is het vaak moeilijk de werkelijke betekenis te achterhalen van een kunstwerk uit lang vervlogen tijden. In dit artikel zullen wij trachten antwoorden te vinden op vragen zoals: Wat stelde het precies voor? Wat was de functie van deze afbeeldingen van het Laatste Oordeel?

Er zijn twee beschrijvingen van de muurschilderingen in de kerk van Tienhoven van personen die ze daadwerkelijk gezien hebben. De heer Martin, Rijks Adviseur voor de Monumenten van Geschiedenis en Kunst in 1876 en een Schoonhovense journalist in 1951. Daarnaast is er nog de beschrijving van de calque's van Monumentenzorg door G.J.Hoogewerff in zijn boek *De Noord-Nederlandsche Schilderkunst*.

Er zijn zeven van deze calque's in het bezit van Monumentenzorg. Met behulp van de foto's van deze calques is er een computerassemblage gemaakt, die hieronder is weergegeven.

De heer Martin⁹ rapporteerde aan de directie van de Rijks Adviseurs voor de Monumenten van Geschiedenis en Kunst: *"Wat nu de muurschilderingen zelve aangaat, zoo ziet men daar, in zeer eenvoudige omtrekschildering, eene luimige voorstelling der helsche straf ter aanschouwing gegeven. Een groot, in het midden opvlammend vuur, waarboven een aantal verdoemden in een ketel zijn voorgesteld, wordt door duivels angeblazen en opgestookt. Eene afschuwelijke duivelsfiguur met olifantskop roert den inhoud van den ketel om, een ander geholpen door een klein duiveltje, slingert een verdoemde bij de beenen aangegrepen, naar de ketel. In de ketel vormt eene koningin, herkenbaar aan het gekroonde hoofd, de voornaamste figuur. Een andere helsche geest, ter linkerzijde, sleept in een draagdoek, op den rug geplaatst en van voren met de tanden bijegehouden, verdoemde mede, welke hij met de rechterhand het vuur aanwijst. Achter hem is nog een monster ter halve zichtbaar, dat de inhoud van den zak met eene sterke vork bedreigt. Eene reusachtige pad grijnst vlak boven het hoofd van de zakdrager. Aan de rechterzijde in den hoek ziet men nog verschillende overblijfselen van figuren, maar daaromtrent laat zich tot nog toe niets bepaalds zeggen."*

In deze beschrijving wordt gewag gemaakt van het feit, dat een groot opvlammend vuur wordt angeblazen en opgestookt door duivels. Deze duivels staan echter niet op de bovenstaande

computerassemblage. Onder de rechtersvoet van de grote duivel, rechts van de kookpot, zijn nog twee (duivels-?)oren te zien. Ook vermeldt de heer Martin, dat een reusachtige pad grijnst vlak boven het hoofd van de zakdrager. De kop van de pad is niet op de calque terecht gekomen.

In een artikel in de Schoonhovense Courant van 12 september 1951 wordt geschreven: *”De eeuwenoude kleuren hebben sterk geleden, doch de voorstelling moet, geheel blootgelegd, wel sterk aangrijpend zijn. Voorzover thans te zien is, beeldt die de menselijke weg uit tussen hemel en hellevuur. Op het ogenblik zijn zichtbaar enige onderwereldmonsters die een echtpaar, rijdend op een ezel bedreigen.”*

In deze beschrijving vallen twee zaken op, de journalist spreekt over kleuren. De heer Martin heeft het over een eenvoudige omtrekschildering. Normaal gesproken zijn deze omtrekschilderingen in één kleur en dan meestal ook nog in het zwart. Maar nog opmerkelijker is de opmerking, dat enige onderwereldmonsters een echtpaar, rijdend op een ezel, bedreigen. Op de computerassemblage is géén echtpaar op een ezel aanwezig.

G. J. Hoogewerff² heeft de muurschilderingen nooit gezien, maar wel de calque's van Monumentenzorg. Hij schrijft hierover: *”De kerk te Tienhoven (gem. Ameide) bestaat slechts uit één beuk in het begin der vijftiende eeuw opgetrokken. Hier werd tegen een der muren (tussen 1870 en '75) het onderste deel van een groote schildering, het Laatste Oordeel voorstellende, teruggevonden. Men onderscheidde duidelijk de folteringen der verdoemden, die door twee monsterachtige duivels in een grooten pekketel werden gekookt. Rechts staat Beëlzebul met een viertal van zijn trawanten en geeft aanwijzingen. Een ziel tracht schreeuwende uit den helschen ketel te ontsnappen. Ook deze schildering werd lang geleden reeds weer overgewit, maar tenminste niet voordat er op zeven groote vellen papier een calque van was gemaakt. Deze calque berust op het Rijksbureau voor Monumentenzorg en daaraan is onze afbeelding ontleend. Een datering op het uiterste einde der vijftiende eeuw schijnt voor deze schildering wegens de deels caricaturale inkleeding, de meest aannemelijke.”*

Volgens Hoogewerff staat rechts Beëlzebul³ met een viertal van zijn trawanten en geeft aanwijzingen. Op de muurschilderingassemblage vinden wij géén Beëlzebul noch zijn vier trawanten.

In elke van de drie beschrijvingen worden gedeeltes van de muurschildering besproken, die de andere twee auteurs om wat voor reden niet gezien hebben. Het meest frappante is de constatering van G.J. Hoogewerff, die Beëlzebul en vier andere duivels ziet op de calque's van Monumentenzorg. Deze voorstelling staat echter niet op foto's van de calque's van Monumentenzorg, die voor de computerassemblage zijn gebruikt. Dit verdient nader onderzoek en dat zullen wij de komende tijd uitvoeren. Wij houden U op de hoogte.

Waarom schilderde men het Laatste Oordeel op de kerkmuur?

De belangrijkste taak van de kerk in de middeleeuwen was de gelovigen voor te bereiden op het einde der tijden. In de 15de eeuw was de gangbare mening dat de voorspellingen, zoals die beschreven zijn in de Apocalyps, binnen afzienbare tijd werkelijkheid zouden worden.

Omdat de meeste gelovigen in de Middeleeuwen niet konden lezen of schrijven, waren er twee methodes om de boodschap van het geloof over te brengen.

In de eerste plaats door preken en wel zodanig, dat de kerkgangers wekelijks te horen kregen wat ze doen en laten moesten om hun plek in de hemel te verdienen. De kerk waarschuwde zondaars en afvalligen voor de vreselijke straffen, die hun ten deel zouden vallen als zij zich niet zouden bekeren. Rumoldus Backx⁴ illustreert dit door middel van een eenvoudige vergelijking:

”Hoe kleyn een pyn ook is, die valt swaer, schynt groot en onverdraeghelijck, als wat langh duert. Selfs gemackelijck liggen op een saecht plymen bedde, schynt een torment te zyn, als het te langh duert, en men niet somtyts en magh opstaen oft verbed worden. Wat sal’t dan zyn, niet op een saecht plymen bedde, maer in een scherp-brandende vier te liggen: niet voor eenen tydt: maer voor een Eeuwigheyt.”

Krasse taal werd niet geschuwd. Bijvoorbeeld, een vaak geciteerde uitspraak van Augustinus⁵ was, dat het aardse vuur slechts ‘geschilderd’ was in vergelijking met het hellevuur: *”En wat is doch all’ het vier, dat hier op d’Aerde is, oft oyt geweest is, vergeleken by het vier, dat in de Helle brand, en eeuwich sal branden? Ikke soude te luttel seggen, dat het minder is als een alder-kleynste Bêecksken vergeleken by de volle bracke Zee. De Vaders en Leeraeren derven seggen, dat all’het vier, dat wy hier sien oft voelen, is gelijk een geschildert vier.”*

In de tweede plaats door afbeeldingen in de vorm van beeldhouwwerk, schilderijen of houtsneden.

Huizinga⁶ zegt hierover in zijn *Herfsttij der Middeleeuwen*:

”Geen tijd heeft de doodsgedachte met zoveel nadruk voortdurend aan allen opgedrongen als de vijftiende eeuw. Zonder ophouden klinkt door het leven de roep van het memento mori. In zijn Levensrichtsnoer voor de edelman vermaant Dionysius de Kartuizer: ‘En wanneer hij zich te bed legt, bedenke hij, dat, gelijk hij nu zichzelf neerlegt in bed, spoedig zo zijn lichaam door anderen in het graf zal worden gelegd.’ Het geloof had ook vroeger de bestendige gedachte aan de dood met ernst ingeprent, doch de vrome traktaten der eerdere Middeleeuwen bereikte enkel hen, die toch reeds van de wereld gescheiden waren. Eerst sedert, door de opkomst der bedelorden, de volksprediking groot was geworden, zwol die vermaning aan tot een dreigend koor, dat met fugatische hevigheid door de wereld klonk. Tegen het laatst der Middeleeuwen voegde zich bij het woord van de prediker een nieuwe vorm van afbeelding. De houtsnee vond haar weg naar alle kringen. Deze beide massale uitdrukkingsmiddelen, de preek en de prent, konden de doodsgedachte slechts weergeven in een zeer eenvoudige, directe en levendige voorstelling, scherp en fel. Alles wat de kloosterling van vroegere tijden over de dood gemediteerd had, verdichtte zich nu tot een uiterst primitief, populair en lapidair doodsbild, en in die gedaante wordt in woord en figuur de gedachte aan de menigte voorgehouden.”

Europese voorstellingen van het Laatste Oordeel.

Overal in Europa zijn in de beeldende kunst met voorstellingen van het Laatste Oordeel te vinden. Vaak staat de ‘kookpot’-motief centraal.

In de Sint Jansbasiliek in ‘s-Hertogenbosch is in een van de boven-wangen van de koorbanken⁷ een gruwelijk tafereel gesneden van verdoemden, die gezamenlijk in een grote ketel, op het vuur, worden gemarteld, terwijl duivels andere ongelukkigen aanvoeren. Rechts

wordt een naakte vrouw, die nog smekend omhoog lijkt te kijken, op de schouders van een duivel omlaag gevoerd.⁸

Op de kathedraal van Tudela in Spanje zijn zelfs twee kookpotten aanwezig.

De onderstaande foto laat de kookpot scène op de kathedraal van Bourges in Frankrijk zien.

In de volgende Nederlandse kerken⁹ zijn muurschilderingen met voorstellingen van het Laatste Oordeel aangetroffen: Aalten, Buurmalsen, Poortugaal, Lochem, Winterswijk, Bathmen, Beekbergen, Echteld, Noordbroek, Delden, Zutphen, Elburg, Zaltbommel, Groningen, Loppersum, Middelstum, Uithuizen, Westeremden, 't Zandt, Limbricht, Hoensbroek¹⁰, Roermond en Usquert.

De beeldinterpretatie van de muurschilderingen

De Tienhovense muurschilderingen zijn een prachtig voorbeeld van het gebruik door de kerk om door middel van afschrikwekkende afbeeldingen te proberen de gelovigen op het rechte pad te houden. Deze voorstellingen sluiten naadloos aan op de vermanende woorden van Rumoldus Bakx en de Kerkvader Augustinus van Hippo. Op de Tienhovense muurschildering is het Oordeel geveld en worden wij deelgenoot gemaakt van datgene wat ons te wachten staat als wij niet tot de uitverkorenen¹¹ behoren.

De voorstelling op de muurschildering roept onmiddellijk associaties op met het werk van Hiëronymus Bosch (ca.1450-1516). Hij gebruikt duivels met koppen van vogels en dieren en de duivels in de Tienhovense kerk hebben een olifantskop¹², de kop van een leeuw? (de duivel die helemaal links is afgebeeld) en de duivel met de zak met verdoemden op de rug, lijkt op een mens met ezelsoren. In het werk van de beroemde Brabantse meester wemelt het van padden, in de afbeelding in de Sint Nicolaaskerk is een gedeelte van een pad te zien. De thema's die in het werk van Bosch steeds weer terugkomen, zijn ook gebruikt op de westmuur van de kerk in Tienhoven. G.J.Hoogewerff dateerde de muurschilderingen tegen het uiterste einde van de vijftiende eeuw, laten wij zeggen rond 1490. Hiëronymus Bosch werd rond 1450 geboren. Hij leefde dus in de zelfde tijd dat het Laatste Oordeel werd geschilderd. Heeft hij de Tienhovense muurschilderingen gemaakt?

Bosch heeft slechts éénmaal in zijn werk het hoofdonderwerp van de Tienhovense voorstelling gebruikt: de kookpot. Op het paneel *De Zeven Hoofdzonden en de Vier Uitersten* dat in het Prado te Madrid hangt, is linksonderin de hel afgebeeld. Dit tafelblad was eigendom van Filips II, die het in zijn slaapkamer in het Escorial had hangen.

Walter Bosing¹³ zegt over dit schilderij: *"De cirkelvormige compositie van de Zeven Hoofdzonden berust op een traditioneel schema. Veel deskundigen vermoeden dat deze cirkelvormige ordening te maken heeft met het over de hele wereld verbreid zijn van de zonde. Bosch verrijkt dit motief door de cirkelvorm om te vormen tot het Alziend Oog, waarin alles weerspiegeld wordt.*

Dat zij God hebben verlaten, alle reden hebben om zijn blik te vrezen, wordt bevestigd door de banderollen die boven en onder de cirkel te zien zijn. Op de bovenste staat: 'Want het is een volk zonder begrip en alle inzicht ontbreekt hun. Waren zij wijs, zij zouden het vatten en acht slaan op wat nog komen gaat. 'Op de onderste band staat: 'Ik wil mijn aangezicht verbergen zien wat hun einde wezen zal.' (Deuteronomium 32:28/29, 20)

Wat het einde zal zijn, is afgebeeld op de hoeken van het schilderij. Hier ziet men op vier kleinere cirkelvormige schilderijen de Dood, het Laatste Oordeel, de Hemel en de Hel: de vier uiterste consequenties waarmee de mens uiteindelijk te maken heeft, zoals Bosch en zijn tijdgenoten dachten."

Het is eigenlijk verwonderlijk dat Bosch de kookpot niet vaker schilderde, omdat dit thema bij uitstek in de middeleeuwen werd gebruikt om de zondige mensheid te waarschuwen welk lot

hen te wachten stond in het hiernamaals. Vele schilderijen van Bosch brengen wel andere kwellingen die de verdoemden moeten ondergaan in beeld, zoals het drieluik van het *Laatste Oordeel* in Wenen. Daar wordt nog een zondaar gebakken in een braadpan, maar op de *Visioenen uit het Hiernamaals* in Venetië is geen kookpot meer te bekennen en het rechterpaneel van *De Hooiwagen*, *De helse Bouwsels* heeft er ook geen. Het rechterpaneel van *De tuin der Lusten*, *De muzikale Hel* bevat geen afbeelding van verdoemden die gekookt worden. Ten slotte bevat *Het Laatste Oordeel* in München ook geen afbeelding van een kookpot met verdoemden.

Karel Braun¹⁴ schrijft in zijn boek *Het komplette werk van Jeroen Bosch* over de hel op het bovenstaande tafelblad: "Alleen in 'De Hel'- linksonder, de eerste van een lange reeks afbeeldingen die Bosch van de Hel gemaakt heeft- wordt de compositie wat levendiger. Verschillende, boven elkaar liggende vlakken lopen ten slotte uit in de sinistere gloed van het vuur op de achtergrond. Op iedere hoofdzonde, die met hun Latijnse benaming staan aangeduid van links boven: 'luxuria'= onkuisheid, 'gula'= vraatzucht, 'intuïtie'= nijd, 'acedia'= luiheid, 'ira'= toorn, 'superbia'= ijdelheid en 'avaritia'= gierigheid, volgt de straf die daar volgens bepaalde apocalyptische opvattingen bij hoort. De hebzuchtigen worden in een grote ketel gekookt; de toornigen worden met een zwaard doorboord; de gulzigen krijgt padden en slangen te eten; de hovaardigen moeten zich zelf bekijken in de spiegel van de Duivel, terwijl het bed van de wellustigen door monsters belaagd wordt; de afgunstige wordt door honden verscheurd en de luilak wordt afgeranseld."

De cirkelvormige afbeelding van de hel (linksonderaan) laten we op de deze bladzijde uitvergroot nogmaals zien, omdat we het paddenthema ook terugvinden op de muurschilderingen in de Sint Nicolaaskerk.

Hier ziet U dat een pad het schaamdeel van een naakte vrouw bedekt. Op de kookpotscène op de kathedraal van Bourges kwam één pad uit de mond van de man en een tweede ging naar een vrouw, die al op een zacht vuurtje stond te sudderen in de kookpot.

Dr. D. Bax¹⁵ zegt over de pad:

“In Bosch’ werk komt de pad veelvuldig voor. Het heeft geen zin hier alle gevallen op te noemen, daar deze voorstelling steeds gemakkelijk te verklaren valt uit de ongunstige betekenis van het dier in de middeleeuwen, waarvan thans een aantal voorbeelden ter sprake komen.

De pad, de duivel en de hekserij zijn in onze huidige folklore ten nauwste aan elkaar verwant. Reeds in de middeleeuwen was dit zo. Toen veranderden heksen zich graag in padden. In de bul van Paus Gregorius IX (1233) zijn ze symbolen van de duivel en de toverkunst. Nog in

1610 zag een Franse heksenmeester in het linkeroog van een meisje het signum diabolicum. Het was een wolkje, dat leek op de poot van een pad. Het meisje bekende, dat de duivel dat teken met zijn hoorn in het oog had gedrukt.

Satan nam zelf graag de gedaante van een pad aan. Volgens het Vaderboek verscheen hij aan Antonius in de gedaante van een pad met het hoofd van een mens, en in het visioen dat de 27-jarige non Jacomijne Costers in 1489 zou gekregen hebben, kwam de duivel tot haar als 'een vreeselijke padde, grooter dan eenige catte wesen mach, welcke wt haer oogen schoet vierighe geschutten als groote lange pijlen. In de hel kellen padden de zondaren, en zij worden daar als spijs aan verdoemde gegeven.'

Misschien bracht men de pad met de duivel in verband, omdat men geloofde, dat zij een giftig dier was. Nog zegt men in Vlaanderen, dat zij venijn spuwt."

Ondanks de thematische en tijdsovereenkomst tussen Hiëronymus Bosch en de schilderijen op de westelijke kerkmuur in Tienhoven geloof ik niet dat Bosch de schilder is geweest. Daarvoor zijn de muurschilderingen te primitief uitgevoerd. Omdat het hier om een eenvoudige omtrekschildering handelt, vermoed ik dat een laat middeleeuwse houtsnede als voorbeeld is gebruikt.

¹ Dr. A. Jacobs, Senior onderzoeker van de Leerstoelgroep Kerkgeschiedenis aan de Katholieke Universiteit Nijmegen, schrijft in zijn artikel *'De begaafde colorist uit het Rijnland'* dat de Duitse kerkschilder August Martin tussen 1873 en 1887 werkzaam was in Roermond. In eerste instantie was hij verbonden aan het befaamde atelier van Cuypers en Stolzenberg.

Pierre Cuypers was de beroemde architect van o.a. het Rijksmuseum en het Centraal Station in Amsterdam. Cuypers'zwager Jhr. Mr. Victor de Stuers werd in maart 1874 secretaris van de Commissie van Rijks Adviseurs voor de Monumenten van Geschiedenis en Kunst en in 1875 referendaris van de afdeling Kunsten en Wetenschappen van het Ministerie van Binnenlandse Zaken.

Toen de brief van 12 september 1876 van B&W van Tienhoven op het Ministerie van Binnenlandse Zaken binnen kwam moet er overleg zijn geweest tussen Cuypers en zijn zwager Jhr. Mr. De Stuers.

Cuypers wist dat Martin een kenner was van de middeleeuwse kunst en speciaal van de Duitse primitieve schilderkunst en moet de heer Martin hebben aanbevolen.

Franz August Conrad Martin werd op 2 november 1837 geboren in Gross-Umstadt en stierf op 22 maart 1901 in Kiedrich.

Het artikel van Dr. Jacobs verscheen in de Maasgouw. Tijdschrift voor Limburgse geschiedenis en oudheidkunde, jaargang 121 (2002) nr. 1.

² G. J. Hoogewerff, *De Noord-Nederlandsche Schilderkunst*, 's-Gravenhage, 1937, deel 2, pp. 87 en 88.

³ Beëlzebul is een van de namen van de Satan, de heer van de demonen. (Matteus 12 vers 24 en 27; Marcus 3 vers 22; Lucas 11 vers 15 en 18; Johannes 13 vers 26 en 27). In het Semitische taalgebruik wordt Beëlzebul ook wel omschreven als 'de heer des huizes'. (Zie Matteus 10 vers 25b)

⁴ Rumoldus Backx, plebaan en kanunnik aan het Antwerps kathedraal kapittel. Dit citaat komt uit het boek *Hemel, Hel en Vagevuur-Preken over het hiernamaals*. G. van den Bosch, Leuven, 1991.

⁵ Augustinus van Hippo. De beroemdste en invloedrijkste theoloog van de Kerk, bisschop van Hippo in Noord-Afrika en een van de vier Latijnse kerkvaders.

⁶ J. Huizinga, *Herfsttij der Middeleeuwen*, Groningen 1984, zestiende druk.

⁷ Foto genomen door Joost Groenendijk.

⁸ Jhr. Dr. J. s. Witsen Elias, *Koorbanken, Koorhekken en Kansels*, Amsterdam, 1946.

⁹ P. le Blanc, *Het Laatste Oordeel te Roermond* Opstellen over iconografische aspecten van het Nederlands kerkelijk Kunstbezit. Uitgave SKKN.

¹⁰ Met dank aan Dr. A. Jacobs, die op de Laatste Oordelen wees in de Sint Janskerk te Hoensbroek en de Sint Salviuskerk te Limbricht.

¹¹ Dr. A. Jacobs maakte in een brief van 22 augustus 2004 aan de auteur, de volgende opmerking over de verdoemden: "Op de afgebeelde computerreconstructie ontwaar ik in de rechterhoek een figuur die een weegschaal vasthoudt. Als dit instrument inderdaad een weegschaal is, dan staat daar de zielenwegende aartsengel Michael. De te licht bevonden zielen worden naar de hel afgevoerd. De zielenwegende Michael komt bij Laatste Oordeel scènes dikwijls voor."

¹² De olifant was in de Nederlanden van de 16de eeuw zowel een zinnebeeld van de domheid als van de kracht. Dr. D. Bax, *Ontcijfering van Jeroen Bosch*, 's-Gravenhage, 1949.

Over de duivel met het olifantshoofd merkt Dr. A. Jacobs op: "Ik vraag mij af of dit zo geïnterpreteerd moet worden. De olifant was zowel in de Oudheid als in de Middeleeuwen een dier dat bekend stond om zijn wijsheid, kuisheid, kracht en goedaardigheid. Allemaal kwalificaties waarop de gemiddelde duivel geen aanspraak kan maken! Welliswaar lijkt de visage van de bewuste duivel op een olifant, maar de middeleeuwse kunstenaar heeft wellicht enkel een monsterlijk gezicht met een afzichtelijke neus willen maken!"

¹³ Walter Bosing, *Alle schilderijen van Hiëronymus Bosch*, Keulen, 2001.

¹⁴ Karel Braun, *Het komplette werk van Jeroen Bosch*, Rotterdam, 1966.

¹⁵ Dr. D. Bax, *Ontcijfering van Jeroen Bosch*, 's-Gravenhage, 1949.

Algemeen REGLEMENT voor de gemeente Ameide

In eerdere uitgaven van het Verenigingsblad zijn gedeelten opgenomen uit het algemeen reglement voor de gemeente Ameide dat op 5 Mei 1837 is goedgekeurd. Dat ging over de inwoning, huisnummering, broodbakkers, de broodverkopers, de molenaars, voorzorgen tegen brand en brandbestrijding, vee, stieren, kraaijen- en eksternesten en loslopende honden, ganzen en eenden.

Hierna volgt de tekst van de artikelen die gaan over **“reinheid, zindelijkheid, veiligheid, de jaarmarkt, algemene bepalingen en de vastelling van het Reglement”**. Dit is het laatste gedeelte van het Algemeen Reglement voor de gemeente Ameide. In 5 gedeelten is dit Reglement opgenomen in het Verenigingsblad.

Gert Groenendijk

TIENDE HOOFDSTUK

Bepalingen ter bevordering van de reinheid en zindelijkheid, en ter bevordering eener goede passage.

Art. 101.

Over de straten, goten en riöolen, het effenen der stegen, wegen en zandpaden en het op snoeien der heggen en boomen langs dezelve, zullen jaarlijks twee schouwen worden gevoerd; de eerste in de maand Meij of Junij en de tweede in de maand October of November, terwijl de grachten, brand- en vaarsloten, alsmede het bezanden der zandpaden, jaarlijks eenmaal zullen worden geschouwen, en wel in de maand October of November, en zulks onverminderd de verdere schouwen die Burgemeester en Assessoren zullen noodig oordeelen daarover te voeren, bij alle welke te voeren schouwen, het in deze gemelde zal moeten hebben de navolgende vereischten, als:

De straten zonder putten of gaten, schoon en afwaterend gemaakt.

De gooten en riöolen, zuiver en schoongemaakt: de riöolen van behoorlijke wijdt en hoogte, behoorlijk afwaterende en evenzeer als de blinden en dekplanken, hecht en sterk; de beide laatst gemelden van de riöolen en gooten afgenomen en daarnevens gelegd.

De stegen, wegen en zandpaden, flauwelijks afwaterende opgemaakt, opgeschuift, geëffend, de laagten en gaten met vaste aarde, of des noodig, met rijs of takken secuur gevuld en opgehaald, wel schoon van gras, ruigt en rouwert ontbloot, van mest, vuilnis, hout en steen ontruimd en verder al datgeen op- en weggeruimd hetwelk de minste belemmering aan de passage te voet, te paard of met geladen rijtuigen zou kunnen veroorzaken.

De heggen en boomen langs dezelve, wel hoog en zoodanig lijnregt opgesnoeid, dat daardoor op geenerlei wijze verandering aan de passage worde toegebracht.

Het zandpad langs den Doelakker, van het noorder einde af, tot de sloot van de Liesveldsche Steeg, vierkant opgemaakt, ter breedte van niet minder dan zes palmen, drie duimen en ter hoogte van 1 el, boven des polders zomerpijl.

De zandpaden ter volle breedte bezand, ter dikte: het zandpad langs den Doelakker van een palm, vier duimen, en de overige zandpaden van zes duimen, vijf streepen.

De Grachten (de gracht oostwaards de Parimazibaan daaronder begrepen) alsmede de brand en vaarsloten, schoon afgeschoefd en ter behoorlijker diepte uitgehaald en gebaggerd, inzonderheid voor en achter de riöolen of duikers; de vaarsloot, ter diepte van vier palmen, zeven duimen onder des polders zomerpijl; de daaruit komende specie weggeruimd of

zoodanig geplaatst dat daardoor geene benadeeling of vervuiling aan eenige wegen of zandpaden worde toegebracht, mogende de vaarsloot aan den Doelakker langs de westzijde niet worden vernaauwd.

Elke overtreding van een of meer bepalingen van dit artikel, mitsgaders elke nalatigheid in het nakomen van dezelve, zal boven en behalve de betaling van twintig centen, ten behoeve van Gemeente Bode voor iedere aanzegging, worden gestraft met eene geldboete van eene gulden, of bij onvermogen met eene gevangenzetting van eenen dag.

Art. 102.

Al wie binnen of onder deze gemeente eenig gestorven vee, krenge of andere stankverwekkende onreinigheden of vuiligheden, langs dijken en wegen, of in het water bij hem in eigendom of gebruik heeft liggen, zal dezelve aanstonds moeten begraven, ten minste zes palmen onder den grond of zullen dezelve op order van den Burgemeester ten kosten van den Eigenaar of bruiker worden begraven.

Art. 103.

Niemand zal ook eenige doode krenge, vuiligheden, asch, vuilnis, steenen of stankverwekkende onreinigheden mogen werpen in de wateren binnen den omtrek dezer gemeente.

Art. 104.

Het is verboden eenige secreten te stellen of te doen ontlasten, langs de publieke wegen, grachten, brand of vaarsloten, dan behoorlijk gedekt, en met toestemming van Burgemeester en Assessoren; of ook eenige gooten tot ontlasting van water of andere vuiligheden voor hunne huizen, schuuren of erven langs de publieke passage te maken, of te onderhouden, anders dan gesloten en met goedkeuring van Burgemeester en Assessoren.

Art. 105.

Het is verboden secreten te ruimen des avonds voor elf uren, en zonder voorafgaand consent van den Burgemeester.

Ook is verboden om de vuiligheid uit de secreten te bergen op de mest of vuilnishoope in deze gemeente.

Almede is verboden vuilnis te werpen, aan, of op de straten of wegen in deze gemeente, anders dan op de plaatsen door Burgemeester en Assessoren daartoe aantewijzen.

Elke overtreding van een of meer bepalingen van dit of van de drie laatst voorgaande artikelen, zal worden gestraft met eene geldboete van drie gulden, of bij onvermogen met eene gevangenzetting van eenen dag.

ELFDE HOOFDSTUK

Bepalingen ter bevordering der veiligheid, en ter voorkoming van ongelukken.

Art. 106.

Het is verboden, om na zonnen ondergang eenig rijtuig, hetzij fourgon, chais, wagen, kar of ander rijtuig, op, of langs den dijk, in de passage te laten staan of te doen plaatsen, of wel ladders, trappen, hout of andere zaken bij den avond of nacht te laten staan of leggen, ter plaatse waar langs de gemeene passage zoo te voet als met rijtuig loopt.

Ook is verboden bij dag de passage door eenige der voormelde voorwerpen te belemmeren, of te verhinderen, of vuilnis, mest of diergelijke op de dijken of wegen ter neder te leggen.

Art. 107.

Het is verboden paard of paarden op of langs den weg, of aan de gemeene passage voor herbergen of voor particuliere huizen te laten staan, zonder dat hetzelfde paard of paarden behoorlijk worden vastgebonden.

Art. 108.

Het is verboden op of langs de gemelde wegen, binnen den afstand van zes ellen, linnen of kleederen te bleeken, veelmin beddegoed, linnen, kleederen, zeilen, netten, zakken, ledig of gevuld, hoopen steenen of dergelijke voor paarden schrikverwekkende dingen, op of langs de gemelde wegen binnen den bepaalden afstand van zes ellen, of ook op leuning van bruggen of heulen te droogen te hangen of ter neder te stellen.

Art. 109.

Niemand zal mogen schietkloten, dan ten minsten veertig roeden, buiten den bebouwden kring dezer gemeente.

Art. 110.

Het is verboden sneeuwballen te maken of daarmede, als ook met steenen, stukken hout of dergelijke, de voorbijgangers, inwoners, of dezelve eigendommen te werpen.

Art. 111.

Zoodanige huizen of gebouwen, door welkers instorten of omvallen ongelukken te vreezen zijn, zullen ingevolge de te doene bekeuringen, binnen den daarbij te bepalen tijd, hersteld, of afgebroken moeten worden.

Elke overtreding van een of meer bepalingen van dit Hoofdstuk, zal boven de dadelijke amotie worden gestraft met eene geldboete van zeven gulden, of bij onvermogen met eene gevangenzetting van eenen dag.

TWAALFDE HOOFDSTUK

Bepalingen betreffende de jaarmarkt.

Art. 112.

Den dam en het plein noordwaarts het Raadhuis, blijft uitsluitend bestemd tot de plaatsing van kramen, stallen, tafels, kisten, tenten en dergelijke, gedurende de jaarmarkt binnen deze gemeente, invallende den tweeden Donderdag der maand October, en ingeval den dam en het plein niet toereikend mogt zijn, om al de kramen, stallen, tafels, kisten, tenten en dergelijke te bevatten, zullen die meerdere worden gesteld ter plaatse door Burgemeester en Assessoren aan te wijzen.

Art. 113.

De jaarmarkt zal gehouden worden van des morgens vroeg van den tweeden Donderdag der maand October tot Woensdag avond daaraanvolgende.

Art. 114.

Tot het plaatsen der paarden, worden de navolgende straten en wegen aangewezen, te weten:

De voorstraat, de nieuw of pompstraat, de peperstraat, benedendams, de oost- en westzijde van de princegracht en de molenstraat, en des noodig ook de weg van het zuider einde van voormelde nieuw- of pompstraat tot den achterweg.

Art. 115.

De kramen, stallen, tafels, kisten, tenten en dergelijke, zullen in dezer voege worden gerangschikt:

Eerst de kramen en daarna de stallen.

De koekkramen zullen altijd op de zuidersche einden van iedere rei worden geplaatst, zoo na mogelijk op iedere rei een gelijk getal.

De galanterie-, hoeden- en andere kramen zullen, zoo na mogelijk, ten gelijken getale op iedere rei, aan de koekkramen moeten aansluiten.

De stallen zullen aan de laatstbedoelde kramen moeten aansluiten.

De kramers, die hunne waren op tafels, kisten of kruiwagens uitstallen, gelijk mede de eigenaars der tenten en zoogenaamde mallemolens zullen zich moeten vergenoegen met de standplaats, die Burgemeester en Assessoren hun zullen aanwijzen.

De uitstallingen van paardetuigen zullen worden geplaatst in de bij art. 114 genoemde straten en wegen, benevens ook in de Fransche straat.

Art. 116.

Men zal met nommer een moeten beginnen op het zuider einde van den dam, in eene van voren naar het oosten gekeerde rei, noordwaarts voortlopende tot aan het Raadhuis; en

De tweede rei zal ruggelings aan de eerste moeten gesloten worden, en van voren naar het westen gekeerd, mede van het zuider einde noordwaarts moeten voortgaan.

Burgemeester en Assessoren zullen bevoegd zijn, om nommer een van de ooster- en nommer een van de wester rei te plaatsen in eene van voren naar het zuiden gekeerde rei, mits de ooster- en westerrei daaraan doende sluiten.

Art. 117.

Tusschen de huizen aan het zuider einde van den dam staande, en de uitstekken of luifels der kramen, zal zes ellen en zes palmen ruimte moeten overblijven.

Art. 118.

De volgorde der standplaatsen van de kramen en stallen zal door het lot worden bepaald, met inachtneming van den rang in het voorgaande 115^e artikel aan de koekkramen boven de galanterie-, hoeden- en andere kramen en van deze boven de stallen toegewezen.

Tot dat einde zullen de kramers des Dingsdag middags ten twaalf uren, den tweeden Donderdag der maand October onmiddelijk voorafgaande, om de standplaatsen voor hunne kramen en stallen op het Raadhuis moeten loten, ten overstaan van Burgemeester en Assessoren, en ingevolge aanwijzing van het lot, hunne kramen en stallen moeten opslaan.

Wie bij deze verloting niet tegenwoordig is zal zich moeten vergenoegen, met zoodanige plaats als hem zal worden aangewezen.

Art. 119.

De kramers zullen ten behoeve dezer gemeente, voor de geheele marktweek, aan den gemeente Bode, of ander plaatselijk beambte, daartoe door Burgemeester en Assessoren gekwalificeerd, moeten betalen:

Voor iedere koekkraam.	f 3,00
Voor iedere wafel- of poffertjes kraam	f 3,00
Voor iedere galanterie kraam 1 ^e klasse	f 3,00
Voor iedere galanterie kraam 2 ^e klasse	f 1,50
Voor iedere hoedenkraam	f 1,50
Voor iedere overdekte stal	f 1,00
Voor iedere onoverdekte stal	f 0,50
Voor iedere koekkist	f 0,50
Voor iedere uitstallinge van paardetuigen	f 0,60
Voor iedere zoogenaamde mallemolen	f 3,00
Voor iedere tent	f 1,50
Voor iedere kijkkastje	f 0,25

Van de vertooningen of openbare vermakelijkheden, niet in tenten, maar in bijzondere huizen, schuren of stallen vertoond wordende, en waarvan aankondiging geschiedt door buiten de deur geplaatste borden of schilderijen of wel door schriftelijke of mondelinge bekendmakingen f 1,00

Alle verschillen over de toepassing der klassen in dit artikel voorkomende, zullen door Burgemeester en Assessoren worden beslist.

Boven het marktgeld in dit artikel bepaald, zal door de kramers niets meer verschuldigd zijn, ter zake van de plaats welke zij bezetten met hunne kramen of stallen, noch ook wegens bescherming hun door de politie als anderzints verleend.

Art. 120.

Aan den Gemeente-Bode of ander daartoe door Burgemeester en Assessoren gekwalificeerd persoon, zal voor zijne werkzaamheden bij gelegenheid der jaarmarkt, boven en behalve zijne jaarwedde worden betaald, zes gulden, zonder dat hij deswegens iets anders of meerder zal kunnen vorderen.

Art. 121.

Buiten de plaatsen in het voorgaande 112^e en 114^e artikel aangewezen, of ingevolge het eerst gemelde artikel nader aan te wijzen, zullen nergens kramen, stallen, tafels, kisten, tenten en dergelijke op de openbare straten of wegen, of op de stoepen, pleinen of erven der huizen en gebouwen mogen worden opgeslagen, om het even of dezelve al of niet overdekt zijn.

Art. 122.

Burgemeester en Assessoren zullen niemand tot de loting in het voorgaande 118^e artikel voorgeschreven, mogen toelaten, ten zij hun vooraf is gebleken, dat de kramers van behoorlijk patent zijn voorzien.

Art. 123.

Aan rijfelaars, dobbel- en ander hazardspelhouders, horoskooptrekkers, waarzeggers en dergelijken, zullen zij nergens eene standplaats mogen toestaan, als wordende de uitoefening dezer spelen en bedrijven binnen deze gemeente bij deze ten stelligste verboden.

Alleen is hiervan uitgezonderd het verloten van zoete koek en andere geringe zaken in de marktweek bij het voorgaande 113^e artikel aangewezen.

Art. 124.

Elke overtreding of nalatigheid in de naarkoming van een of meer bepalingen van dit Hoofdstuk zal worden gestraft met eene geldboete van drie tot zeven gulden of bij volstrekt onvermogen met eene gevangenzetting van eenen dag.

Art. 125.

De Gemeente-Bode of ander plaatselijk beambte, zal van elke bij hem bekend geworden overtreding of nalatigheid proces-verbaal opmaken; en aan den Burgemeester ter hand stellen, die daarmede zal handelen zoo als bevonden zal worden te behooren.

ALGEMENE BEPALINGEN

Art. 126.

Al hetgeen bij de gevoerde schouwen en opnemingen, of ten gevolge der gedane aanzeggingen niet overeenkomstig de bepalingen in dit Reglement vervat, of wel strijdig met dezelve mogt gevonden, en bij de daarover te voeren herschouw niet in de vereischte orde mogt zijn gemaakt, zal deswegens boven de boete der eerste schouw, nog eene gelijke boete der herschouw worden verbeurd, terwijl hetzelfde daarna zoo spoedig mogelijk, ten kosten der nalatigen of gebrekigen publiek of uit de hand zal worden besteed, om naar de voorschriften, in dit Reglement vervat, te worden afgebroken, veranderd, verbeterd of vernieuwd, of in daggelden worden gemaakt.

Art. 127.

Aan Burgemeester en Assessoren wordt bij dezen de bevoegdheid toegekend, om zich, bij het voeren der schouwen, zoodanige plaatselijke beambten tot derzelver hulpe toe te voegen als zij zullen goedvinden.

Art. 128.

Aan alle plaatselijke Ambtenaren wordt bij dezen het regt toegekend, tot het doen van alle bekeuringen opzettelijk de in dit Reglement voorkomende overtredingen.

Art. 129.

De overtredingen in dit Reglement vervat, waartegen geene speciale boeten zijn bepaald, zullen worden gestraft met de boeten van drie gulden.

Art. 130.

Ouders en voogden zullen ten aanzien der geldboete aansprakelijk zijn voor hunne minderjarige kinderen en pupillen.

Art. 131.

De geldboetens die uit kracht van dit Reglement worden verbeurd, vervallen geheel ten behoeve der Plaatselijke Kas.

De laatste bladzijde van het Reglement is als volgt:

Aldus gearresteerd bij de Gemeente Raad van Ameide, den 15den Maart 1837.

H. VAN DER POEL

Ter ordonnantie van denzelven,

Z. DE KLEYN.

Secret.

Het vorenstaande algemeen Reglement voor de Gemeente AMEIDE, is door Heeren Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland geaprobeerd bij dispositie van den 5den Mei 1837, No. 994/11725, G.S. No. 21.

Lastende en bevelende dienvolgens allen en een iegelijk, om zich overeenkomstig hetzelfde algemeen Reglement te gedragen.

Aldus gearresteerd bij Burgemeester en Assessoren der Gemeente AMEIDE, den 21 Mei 1837, benevens afgekondigd tenzelven dage en aangeplakt den 25 daaraanvolgende.

De Burgemeester voornoemd,

H. VAN DER POEL

Ter ordonnantie van denzelven,

Z. DE KLEYN.

Secret.

Te Gorinchem bij W. van der Wal.

Stond het huis Ter Mey in Termey?

In de Gemeentegids van Ameide en Tienhoven van mei 1972¹ vinden we een artikel onder de titel: **“Enkele grepen uit de historie”**. In dit artikel is een afbeelding afgedrukt van het Huis Ter Mey. Lezende dit artikel zou de suggestie kunnen worden gewekt dat dit Huis Ter Mey te maken zou hebben met Ameide of Herlaar. Hierna wordt uiteengezet dat dit geenszins het geval is.

¹ Aanwezig in het archief van de gemeente Zederik te Meerkerk

ENKELE GREPEN UIT DE HISTORIE

Het is niet doenlijk om in het bestek van dit boekje de geschiedenis van Ameide en Tienhoven uitputtend te behandelen. Daarvoor is deze geschiedenis te veelomvattend. Getracht zal worden het wel en wee van beide gemeenten in vogelvlucht weer te geven.

De eerste berichten over het bestaan van Ameide en Tienhoven dateren van het jaar 1000. De naam Ameide kwam toen voor op de lijst van Utrechtse leenmannen. Hoewel uit gevonden voorwerpen valt af te leiden, dat de Alblasserwaard reeds tussen 200 voor Chr. en 100 na Chr. bewoond kan zijn geweest, kan toch niet met zekerheid gezegd worden, dat er in die tijd nederzettingen op de plaats van onze gemeenten hebben bestaan.

In het jaar 1266 blijkt Ameide tot de bezittingen van de heren van Herlaer te behoren. Verondersteld wordt dat deze heren het slot Herlaer met Ameide hebben gekocht, omdat hun Brabantse geboortegrond, in verband met het plegen van misdrijven, te warm onder hun voeten werd.

Onder Arnoud van Herlaer (1296) was Ameide al een belangrijke handelsplaats. De heren van Herlaer bleken echter regelmatig een zeer groot gat „in hunnen hand“ te hebben want in 1266 bestond er een geschil met de bisschop van Utrecht over de afdracht van tienden en in 1296 moest warempel Floris V borg staan voor de schulden, die Arnoud bij het te Ameide gevestigde kantoor van geldhandelaren had.

Omstreeks 1300 weet Dirk van Herlaer voor Ameide de stadsrechten te verwerven. Dit was zeer belangrijk voor de bevordering van de handel. Een periode van welvaart brak aan. Stadsrechten, het eigen bestuur en de beschermende wallen en grachten gaven Ameide het karakter van een stad. In het jaar 1527 zijn al deze stedelijke eigenschappen verwoest c.q. te niet gedaan door de Utrechtenaren, die in dat jaar Ameide plunderden.

Het Huis te HERLAER en het Dorp Tienhoven langs de Lek te zien 1750.

Door vererving in de vrouwelijke linie en een daarop volgend huwelijk met de heer Walraven van Brederode komen Herlaer en Ameide aan de Brederodes.

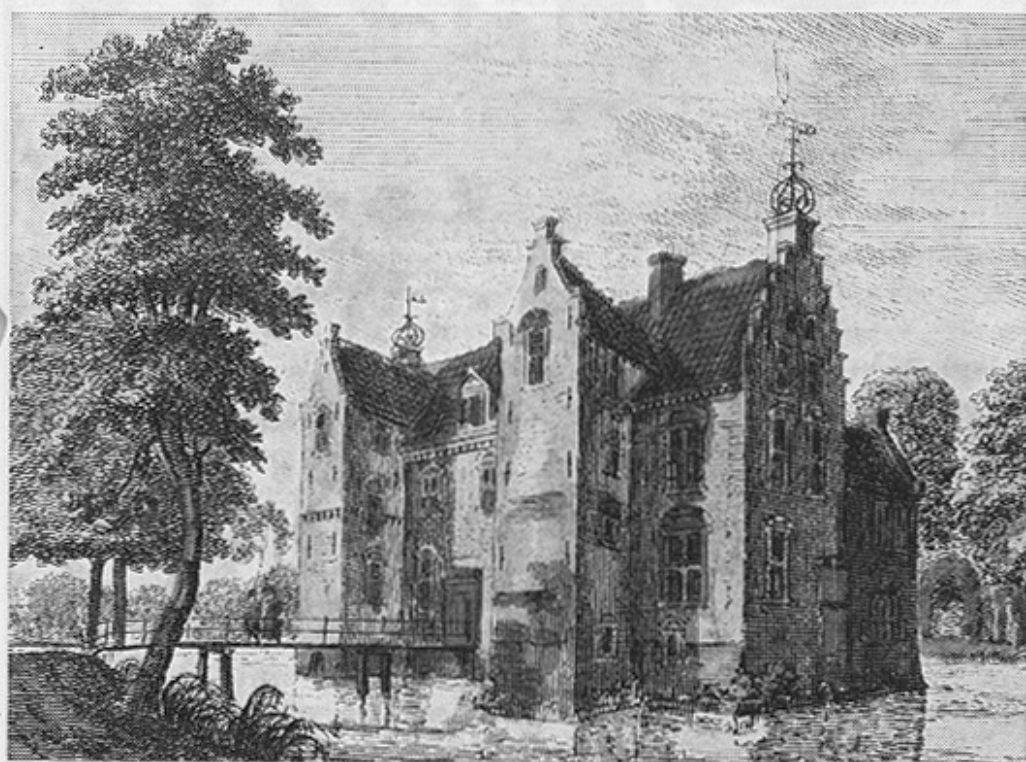
In het jaar 1365 werd begonnen met de bouw van de N.H. kerk te Ameide. Uiteraard was deze kerk toen nog bestemd voor de rooms-katholieke eredienst. Interessant is de vermelding, dat tijdens de bouw (die 6 jaar in beslag nam) is gestaakt. De pastoor echter, verklarende, dat de stakers niet op vergeving van zonden konden rekenen, maakte daar een eind aan.

De kerk te Tienhoven is van oudere datum. Dit bouwwerk stamt uit de 12e eeuw en was opgedragen aan de H. Nicolaas. Het slot Herlaer (lengte 130 m en breedte 85 m) bestond reeds in 1380. Het slot is enkele malen danig gehavend uit de strijd gekomen o.a. in $\pm$ 1400, 1672 en 1813. De beschadigingen van 1813 bleken het genadeschot te zijn. Omstreeks 1875 zijn de ruïnes verwijderd en de grachten gedempt.

Het stadhuis op De Dam te Ameide is in 1644 gebouwd. De „eerste steen” draagt het opschrift:

„Anno een duysent ses hondert veertich en vier
Heeft Jor Hendirck van Breedr'ode, Drossart alhier
Op den Sevenden April met syn edelen hant
Den eersten steen van dit Stadhuis selver geplant”

Gelukkig heeft dit gebouw niet het lot van het slot Herlaer behoeven te delen. Diverse malen is het van eigenaar verwisseld. Wel heeft het voortbestaan van dit gebouw aan een zijden draad

Het HUIS TER MEY, bij de Haar.

gehangen en wel in 1765. De financiële middelen van Ameide en Tienhoven waren van dien aard, dat van 1755 t/m 1764 van de Staten van Holland een „subsidie“ werd verkregen van 946 guldens, 15 stuivers en 12 penningen per jaar. Op een verzoek om verlenging van dit subsidie beslisten de Staten gunstig, doch onder voorwaarde, dat het stadhuis en de daaronder zijnde waag publiek zouden worden verkocht met toestemming om het desnoods te doen slopen. Deze voorwaarde is echter gelukkig met een korreltje zout genomen.

Ondanks de slechte financiële toestand, welke een gevolg was van de Franse inval in 1672, de regelmatige overstromingen en de runderpest, waren de Ameidenaren het feesten niet verleerd. Blijkens de staat van schulden van omstreeks 1765 moest aan de „brandspuytmaker“ nog worden voldaan f 109,10,-, terwijl voor de leveranties van bier en wijn op het proberen van die brandspuit nog f 27,17,- moest worden betaald.

Het jaar 1672 was ook voor Ameide een rampjaar. Radeloos, reделoos en reddeloos. De Fransen namen zonder veel moeite de schans te Sluis. Na de terugtocht bleken 18 huizen langs de dijk en 45 in het stadje te zijn verwoest. Vele inwoners werden gedood of als gevangene weggevoerd. In 1673 zijn de Fransen ook nog even terug geweest, maar van dit bezoek zijn voor zover bekend geen nadelige gevolgen ondervonden. Ruim een eeuw later waren het wederom de Fransen die in krijgstooi Ameide bezochten. Het zwaartepunt van de strijd lag nu echter om en nabij Gorinchem.

Een vermeldenswaard historisch feit is de instelling van de paardenmarkt. Op 1 maart 1657 werd dit recht door Hendrik van Brederode aan de Stede Ameide geschonken. In het jaar 1864 werden maar liefst 2000 paarden en veulens aangevoerd. Hoewel de aanvoer niet met het vroegere valt te vergelijken blijft de jaarlijkse paardenmarkt toch een evenement met een uniek karakter.

Het eerdergenoemde stadhuis werd tot 1941 als gemeentehuis gebruikt. In dat jaar werd een herenhuis aan de Voorstraat gekocht dat meer ruimte bood. In 1958 werd het stadhuis voor de symbolische som van f 1,— gekocht van de ambachtsheer van Stolk, terwijl reeds in 1961 het gerestaureerde gebouw als vergaderruimte voor de gemeenteraad en als trouwzaal in gebruik kon worden genomen.

Stond Huis ter Mey in Termeij? En zo niet, waar stond het dan wel? De juiste ligging is niet precies bekend, maar hoogstwaarschijnlijk stond het net ten westen van het kasteel De Haar in Haarzuilens in de Provincie Utrecht.

In de *Tegenwoordige Staat, deel XII*, 1772 wordt over het kasteel het volgende gezegd: “Nevens het Huis ter Haar, stondt weleer het Huis ter Mey, insgelijks een oud adelyk gestigt, welke reeds in den jaare 1436 bekend was. Doch het geslacht der Heeren van ter Mey is al overlang uitgestorven, en het Huis zelf, voor eenige jaaren afgebrooken”.²

In de archiefstukken wordt in 1400 gewag gemaakt van een Dirk Bokelz. van de Meye, en aangenomen wordt dat het kasteel ter Mey het stamslot was van dit geslacht. Ter Mey werd voor de eerste keer beleend in 1440, het was een achterleen van kasteel De Haar.

De beroemdste bewoner van het kasteel ter Mey was de zeventiende-eeuwse kunstschilder Jan Baptist Weenix (1621-1662).

De bovenstaande gravure is gebaseerd op een tekening van Jan de Beyer uit 1744 en laat een nog intact kasteel zien, terwijl de *Tegenwoordige Staat*³ vermeldt dat het kasteel enige jaren voor 1772 is afgebroken. Dus tussen 1744 en 1772 moet het kasteel in verval geraakt zijn óf verwoest. Het moet werkelijk met de grond gelijk gemaakt zijn, want er is niets meer van terug te vinden.⁴

Curieus is het feit, dat er ook in Leiderdorp, in de middeleeuwen, een kasteel Ter Mey heeft bestaan. Ook dit kasteel is volledig verwoest.⁵

J. de Beijer; Ameijde, 't Huijs Herlaer, Tienhoven; Ao. 1745

Oproep aan de lezers:

Zoals u ziet en kunt lezen biedt de Gemeentegids van Ameide en Tienhoven (mei 1972) interessante en waardevolle informatie. Deze gids hebben we ingezien op het archief van de gemeente Zederik. Mocht u in het bezit zijn van dergelijke gemeentegidsen, dan zou de Historische Vereniging het bijzonder op prijs indien daarvan kopieën voor de vereniging zouden mogen worden gemaakt. Hiertoe kunt u contact opnemen met de secretaris van de vereniging.

Herman Beckmann

² *Vleuten-De Meern, Geschiedenis en Historische Bebouwing*. Monumenten-Inventarisatie Provincie Utrecht. 1994.

³ Dit was een soort inventarisatie van monumenten in de diverse provincies van ons land. Begin twintigste eeuw werd die opgevolgd door de *Voorloopige Lijst der Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst*. Utrecht, 1915.

⁴ *Kastelen en Ridderhofsteden in Utrecht*. Zutphen, 2000.

⁵ Web-site Gemeente Leiderdorp.

ZESTIG JAAR TERUG IN TIENHOVEN

Het is dit jaar 60 jaar geleden dat een van de meest heroïsche veldslagen van de Tweede Wereldoorlog heeft plaats gevonden: *Market-Garden*. Vanaf D-day, dat was 6 juni 1944, ging in bezet Nederland het opwindende nieuws van mond tot mond. Stormenderhand joegen de geallieerden door Frankrijk, eensklaps was Parijs gevallen, voorts met horten en stoten – denk maar aan het Ardennenoffensief – raakte de bevriende legermacht aan onze landsgrenzen. De Dolle Dinsdag daagde en gloorde daarmee niet reeds het licht der bevrijding en zou er nu weldra aan alle rampspoed een einde komen?

Dit alles had te maken met het vermetelijke plan dat de Britse opperbevelhebber Montgomery had opgezet. Hij wilde dat zijn Amerikaanse collega Eisenhower vanuit het zuiden naar het Ruhrgebied oprukken, terwijl hij van de noordkant het in de tang zou nemen met het uiteindelijke doel in rap tempo naar Berlijn door te stoten. Met de realisering van deze gewaagde operatie was hij voornemens de Sovjettroepen een paar stappen voor te zijn en was dit gelukt, dan had het naoorlogse Europa er waarschijnlijk anders uitgezien. Wie het aanvankelijk ook te snel, te hoog en te breed gegrepen vond, was de strateeg Eisenhower. Die wilde eerst Antwerpen veroveren om een goede haven te verkrijgen om de bevoorrading van de geallieerde troepen te garanderen. Montgomery daarentegen veronderstelde dat het Duitse leger dermate verzwakt was dat een doorbraak over de grote rivieren alle kans van slagen had. Hiervoor moesten wel drie bruggen genomen worden, resp. over de Maas, de Waal en de Rijn. Pas op het laatste moment gaf Eisenhower zich gewonnen en zijn fiat aan deze stoutmoedige operatie. Te stoutmoedig, wie kent niet de trieste afloop om Arnhem bij verrassing te nemen? Het doel van *Market* bleek net ‘een brug te ver’ te zijn.

De ouderen onder ons zullen zich vast nog herinneren hoe het op zondagmiddag 17 september 1944 tegen melkenstijd begon. Wij keken onze ogen uit toen deze ‘vreemde trekvogels’ kwamen aanrazen, kennelijk de Lekroute aanhoudende. De lucht zag er zwart van en trilde door het gedaver der vrij laag overkomende zwermen transporttoestellen met hun parmantige gliders op sleeptouw, volgeladen met parachutisten, geschut, jeeps, etc.. Vooralsnog wisten wij uiteraard niet waarheen de vlucht van deze luchtvloot voerde.

We waren eveneens onkundig van het feit dat voordien lichte bommenwerpers te zamen met *Typhoon*-jagers van de *Royal Air Forces* o.a. in Arnhem en omgeving gebouwen met raketbommem hadden bestookt, waarin men militairen van de *Wehrmacht* vermoedde. Achteraf vernamen we dat het Oosterbeekse kerkje bijna door bommen was getroffen, terwijl de morgendienst nog gaande was. De predikant moet om de gemoederen wat tot bedaren te brengen de gemeente Gezag 300 hebben laten zingen: ‘*Wat de toekomst brengen moge, mij geleidt des Heren hand*’ en toen dat niet voldoende hielp het eerste en zesde couplet van het Wilhelmus, het verboden Gezag 3001. Dit staat ook vermeld in deel 10a, eerste helft van het Standaardwerk van Dr. L. de Jong (blz. 328).

Dat zowel de genoemde kerk als die in Tienhoven – twee kerkgebouwen die qua bouw en leeftijd eveneens overeenkomsten vertonen – in de volgende weken een rol zouden gaan spelen – die van Tienhoven weliswaar een heel kleine – wisten we uiteraard helemaal niet. Van dat plaatselijke weliswaar minder gewichtige zijn we in feite pas sinds kort op de hoogte gekomen en de Werkgroep 4-mei-Herdenking achtte het haar taak dit niet zonder meer in de archieven ‘bij te zetten’. Ze vond het van zodanige aard, dat in nauwe samenwerking met mevrouw Alice van Bekkum-van ’t Verlaat uit Milsbeek ernaar gestreefd diende te worden

een blijvende herinnering aan te brengen in de vorm van een tekstbord. Dit is inmiddels op dinsdag 14 september 2004 in besloten kring onthuld.

Het bord is aan de zuidzijde van de kerk bij de hoofdingang bevestigd. Het past ons op deze plaats het College van Kerkrentmeesters der Hervormde gemeente Ameide-Tienhoven onze erkentelijkheid te betuigen voor haar loyale samenwerking en tevens het kosters-echtpaar, Herman en Alie Weeda, hartelijk dank te zeggen voor hun goede zorg en medewerking.

Hoe is die verbindingslijn Oosterbeek - Tienhoven nu tot stand gekomen, vraagt u zich misschien af? Wel, vorig jaar bij een bezoek aan de Oosterbeekse kerk ontmoetten we de heer Duinhoven, die een rondleiding zou verzorgen. Die, toen hij vernam dat wij uit Ameide kwamen, verrast opkeek en ons vertelde van die twee verdronkenen, volgens hem de verst afgedrevenen en laatst geborgenen. Hij informeerde naar Tienhoven en of daar een 'Kievitswaard' lag? Daar was hij jaren geleden reeds op zoek geweest om meer van die twee militairen te weten te komen. Zo wist hij ons te vertellen dat zij in Gorkum begraven waren en dat zij bij de oversteek van de Nederrijn in de nacht van 26 september '44 waren omgekomen.

Dit alles had de weetgierigheid der genoemde werkgroep gewekt en via Internet kwamen achter het adres van de heer Richard Heus, de man die veel met de oorlogsgraven in Gorinchem van doen had. Deze hebben we een brief gestuurd, die hij doorgezonden heeft naar bovengenoemde Alice, die eveneens reeds jaren onderzoek deed naar de lotgevallen van deze daar eenzaam begraven liggende Canadese engineer (= geniesoldaat). Harold Cecil Magnusson, slechts 22 jaar geworden. Zij ging namelijk op geregelde tijden naar het graf van haar ouders, die op diezelfde begraafplaats ter aarde waren besteld. Het tweede slachtoffer, Czesław Gajewnik, was reeds jaren eerder herbegraven op de Poolse begraafplaats in Oosterbeek.

En zo is er een communicatielijntje tot stand gekomen. Bij stukjes en beetjes was Alice reeds meer aan de weet gekomen over de wijze waarop bijv. Magnusson gesneuveld is. Tevens heeft zij contacten gelegd met de Canadese Ambassade en is het haar verdienste geweest dat twee 'oomzegsters' van deze Harold, namelijk Mary-Ellen Ferguson en Alison Gallagher naar Nederland konden komen om onder meer in Gorinchem een herdenkingsplechtigheid bij te wonen – is op de televisie uitgezonden – en een dag later het bovenvermelde tekstbord te onthullen. Extra triest is dat zij dochters zijn van Harolds tweelingzus Hilda en zij hun oom uiteraard alleen van foto's en verhalen kennen. Wij hebben de plechtige herdenkingsbijeenkomst op de oude begraafplaats te Gorinchem, gehouden op 13 september jl. bijgewoond. Heel indrukwekkend en heel nat. Diep trof ons de zinsnede van een der zussen, die in deze weersomstandigheden een symbool zag: zowel van de stromende regen tijdens de dappere reddingspogingen in die fatale nacht, als van de tranen, die hun moeder gehuild heeft om het verlies van haar lieve broer.

Helaas is van de Poolse paratrooper voorlopig nog minder bekend. Wel kennen we zijn geboortedatum en -plaats, voorts dat hij gediend heeft *with the Polish Forces under British Command from 1 April 1942 to 26 September 1944 and killed in action.*

How is still unknown to us. Alleen dat hij op die datum dood verklaard is: op 26-jarige leeftijd gesneuveld als een van onze buitenlandse bevrijders! Dat wij niet vergeten... De speurtocht naar het hoe en waar precies deze parachutist is omgekomen wordt voortgezet. Intussen alle lof voor Alice, deze volhardende en onvermoeibare vorser.

Ondertussen werkte zij aanstekelijk en zijn ook wij naarstig op zoek gegaan naar Tienhovenaren die misschien meer wisten van die gruwelijke vondst op de 14de november. Inmiddels weten we bijv. wie deze lichamen naar de wal hebben gesleept en dat zij in het Tienhovense kerkje opgebaard hebben gestaan. Eveneens dat de toenmalige koster, Jan van Straten, gesommeerd werd door een driftige hogere Duitser-met-grote-uniformpet-op om hulp te bieden en die bij het verlaten van Van Stratens woonhuis dwars door de ruit van de binnendeur struinde. Of was het nervositeit hoe deze netelige zaak naar behoren en eervol te beredderen?

Beknopt verslag van het gebeuren op 14 november 1944

Twee jongens waren we van ongeveer elf jaar oud, te weten Adrie van den Berg en Hans van Straten. Daar wij aan de rivier de Lek woonden in het plaatsje Tienhoven bij Ameide hadden we een roeiboot tot onze beschikking. Adrie was namelijk een zoon van Janus van den Berg, die de veerdienst Tienhoven-Jaarsveld onderhield. Hiervoor gebruikte hij voor grotere vrachten de pont en voor kleinere een roeiboot.

In die barre tijd kwamen er geregeld allerlei spullen door de rivier voorbij drijven zoals veel zakken met bloem. Daarin waren de binnenkanten doorgaans nog vrij droog en was de inhoud nog heel geschikt om er in deze tijd van schaarste iets eetbaars van te maken. Toen wij samen die dag weer iets aan zagen komen en dachten dat het zakken meel zouden zijn, waren het tot onze schrik twee naakte lichamen. We wilden, hoe jong we ook waren, onze plichten vervullen om die toch maar naar de kant te krijgen. Dat was op zich niet eenvoudig door de zeer sterke stroming van de rivier. Door een touw om de lichamen aan te brengen en heel hard aan de riemen te gaan trekken hebben we toch kans gezien ze op de wal te krijgen, en wel op de Koekoekswaard. Tot voor kort hebben wij niet geweten wat het waren: Engelsen of Duitsers. Nu pas zijn wij er echt achter gekomen dat het een Canadees en een Pool was. Toen ze op het droge lagen, zullen we wel hulp zijn gaan halen of althans gezegd hebben dat we twee lijken naar de kant hadden gesleept. Daarop zijn er Duitsers gekomen die hier gelegerd

waren, en die hebben de naamplaatjes eraf gehaald en is mijn vader, die koster was van de Tienhovense kerk, ontboden en zijn de drenkelingen naar het portaal van de kerk overgebracht. Daar hebben zij ongeveer twee dagen opgebaard gestaan in lijkkisten die aan de binnenkant met lood beslagen waren. Nu weten we pas dat deze oorlogsslachtoffers naar Gorcum getransporteerd zijn, maar dat zijn wij pas 60 jaar later aan de weet gekomen.

Hans van Straten

Tot slot nog iets over die vreselijke nacht van de 25ste op de 26ste september. We beschikken via Alice over twee stukken waaruit we kunnen putten: ten eerste het *Report of the Evacuation of 1 British Airborne Division from their Bridgehead on the River Neder Rijn at Arnhem*. Dit rapport is opgesteld door Major M.L. Tucker op 30 Sep 44.

En het tweede is een hoofdstuk uit het boekwerk waarin de belevenissen der 23ste Field Company (*Capter XIII: Arnhem*) beschreven staan. Dit heeft veel weg van een dagboek, dat begint met de start in Brussel op 16 september '44 en op de 28ste stopt. Als je beide stukken doorgeworsteld hebt, word je stil, meer dan de gebruikelijke paar minuten op 4 mei, heel lang...om te gedenken. Wat een getob hebben die moedige kerels gehad om langs de Betuwse wegen, die daarop van geen kant berekend waren, de rivier te bereiken. Ach, hoe met hun tanks en overige legervoertuigen en ladingen aanvals- en stormboten uiteindelijk bij Driel te belanden en hoe zij i.p.v. hun materieel de rivier over te zetten hun leven moesten gaan wagen *to bring off as many as possible of the survivors of 1 British Airnborne Division from their bridgehead*.

De resterende manschappen aldaar hadden zich namelijk verschanst in de perimeter rondom het Oosterbeekse hotel Hartenstein na het verloren gaan van de toegang tot het Drielse veer.

De operatie begon toen het donker inviel en het zicht vanaf de vijandelijke overzijde vervaagde, evenzeer door de regen, die steeds heviger werd, waardoor de bodem van het binnen- en buitendijkse land erg drabbig werd. Om die boten eerst vanuit de boomgaard, waar het geheel enigszins schuil kon gaan onder de bomen, over de winterdijk en de zomerdijk gezeuld te krijgen, ging met bijzonder veel moeite gepaard. Om half tien werd de eerste boot gelanceerd, maar had onderweg al zoveel averij opgelopen dat hij *useless* bleek. Enkele minuten later was het gelukt een tweede in het snel stromende water te 'vloten' met als *crew corporal* Ryan en de *engineers* Magnusson en Roberty. *It is pitch dark and pouring rain and all hell has broken loose*, zowel van eigen artillerie, over de hoofden heen, komend van ver uit de Betuwe als van vijandelijk vuur o.m. vanaf die hoge Westerbouwing. Van die eerste boten is geen enkele teruggekeerd. Eén moet er door een mortiergranaat geraakt zijn, waarschijnlijk is dat die van Ryan geweest. Later is nog gemeld dat er een *direct mortar* explodeerde vlak bij een vaartuig overvol met *Airborne survivors*, waarbij iedereen naar de andere kant van de boot vloog, waardoor deze kapseide.

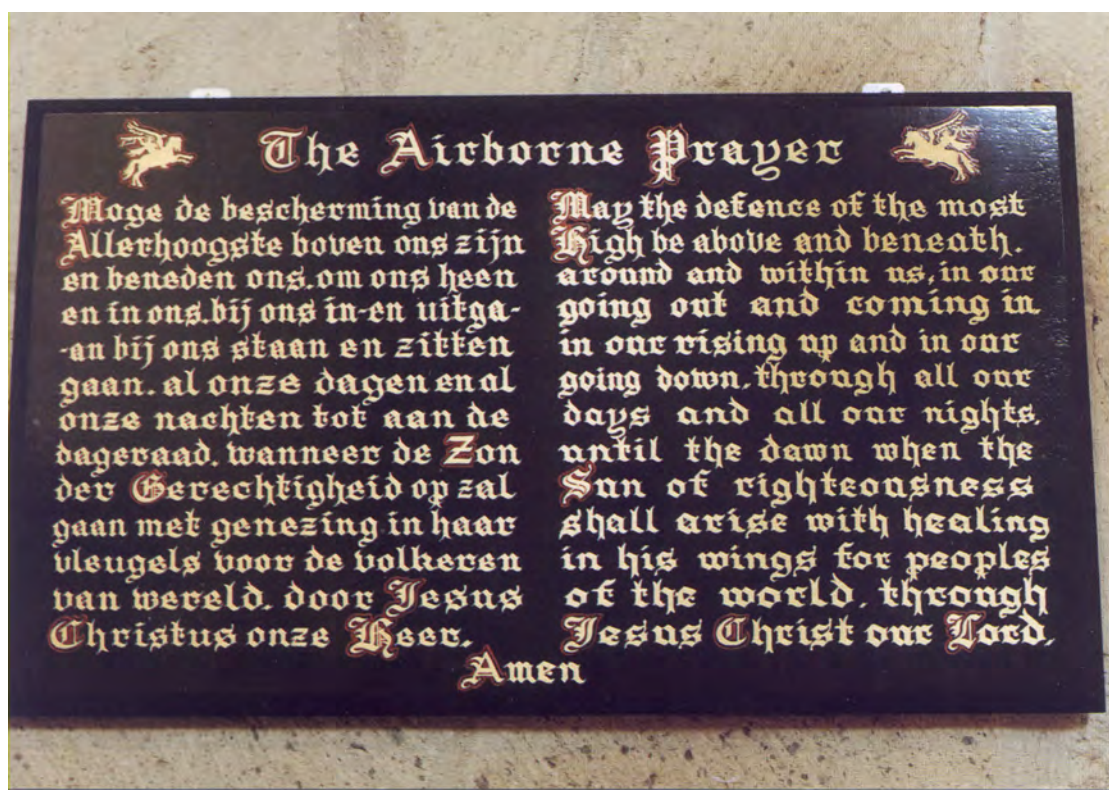
Het werd steeds meer tobben, er was een straffe wind opgestoken, waardoor sommige boten ver uit de koers raakten, andere liepen zulke gaten op, dat ze niet meer *operable* waren, boordmotoren kregen *endless trouble*, weigerden te starten, terwijl telefoon- en radioverbindingen hopeloos haperden.

Bij het aanbreken van de nieuwe dag, omstreeks half vier heeft men de overtochten gestaakt en moest de balans worden opgemaakt zo goed en zo kwaad als het ging. Kwaad: *paper turned to pulp* (=moes) *in the driving rain*, staat zo tekenend in een tussenzinnetje, maar spreekt boekdelen. Ongeveer 2500 overlevenden van het totaal aantal (= 2800) 'bruggenhoofders' waren gered, *by boat* of ook wel zwemmende, onder wie vele gewonden.

Zij verhaalden later over hun barre tocht vanaf hotel Hartenstein, waarbij zij onder het gegier en gefluit van artilleriegranaten en in het pikkedonker slechts moeizaam vorderden vanwege de wirwar aan takken, gesneuvelde bomen en diepe kraters. En eenmaal bij de uiterwaarden gekomen in de buurt van het hulpeloze Drielse veer kregen ze tot overmaat van ramp nog 's moeite met koppels koeien, die dodelijk verschrikt rondrenden en over mensen vielen en elkaar bevochten. En dan dat eindeloze wachten...

De treurige terugtocht via Valburg werd - al terrein verkennend - voorzichtig ingezet, daar de Duitsers heel de Betuwe nog stevig in hun greep hadden, wellicht nog uitgezonderd die corridor richting Lent. Wel is er tot half elf een kleine groep wachtposten achtergebleven *to pick up and bring back* vermiste bemanningsleden of mogelijk *any stranglers*, maar geen man dook meer op... Opdat wij niet vergeten...

PW

DEZE WEEK

'Oorlogsgraf Gemenobest': Zo staat bij de ingang van de begraafplaats in de Lingewijk vermeld dat er een in WOII gesneuvelde soldaat begraven ligt. Alice van Bakkum - Van 't Verlaat ging op zoek naar diens levensverhaal.

pagina 3

Speurtocht naar oorlogsgraf bijna voltooid

WO II-soldaat krijgt gezicht

GORINCHEM - Wie o wie is H.C. Magnusson? Die vraag stelde Alice van Bakkum - Van 't Verlaat zichzelf toen ze ruim een jaar geleden het graf van haar ouders aan de W. de Vries Robbéweg bezocht. Bij de ingang viel haar nog op het bordje 'Oorlogsgraf Gemenobest' en vandaar dat moment ging ze op zoek naar het verhaal achter dit 'eenzame' graf. Een jaar later heeft Harold Cecil Magnusson letterlijk een gezicht gekregen.

Alice van Bakkum - Van 't Verlaat is zelf een geboren Hardinxveldse die inmiddels al jaren woont in Milsbeek. Een dorpje bij Grootbeek, waar meer dan tweeduizend Canadese oorlogsslachtoffers begraven liggen. Vandaar dat haar interesse gewekt werd toen ze zag dat er ook in de Gorcumse Lingewijk een oorlogsgraf lag van een Canadese militair. Ilse Magnusson in Gorcum 'belandde', dat is een van de weinige vragen over hem die ze nog niet heeft kunnen beantwoorden. Want verder is het levensverhaal van Harold Magnusson inmiddels grotendeels bekend geworden. Het onderzoek van Van Bakkum - Van 't Verlaat raakte namelijk in een snuitervervaling toen ze in documenten uit het Ca-

nadese archief zag dat hij uit Saint John kwam. "Er liggen vaak oorlogsverreken bij ons als ze overkomen voor de herdenkingen van de Slag van Anheim, Marker Gaden. Een van hen is een Canadees, die stontevallig uit Saint John komt. Via-via heeft hij me in contact gebracht met de familie."

Ze werd gemaakd door David Olive, de zoon van de oudere zus van Harold Magnusson. En inmiddels correspondeert Van Bakkum - Van 't Verlaat ook met Mary Ellen, een dochter van Harold's tweelingzus Hilda. Zo vielen de puzzelstukjes langzaam maar zeker in elkaar en is Gorcum's 'onbekende soldaat' niet langer een onbekende.

Zweeds

Harold Cecil Magnusson was de zoon van een Zweedse vader, die op zijn veertiende naar Canada kwam voor een bezoek aan de broer van zijn moeder in Montreal. Engels leerde Johan Carl Magnusson uit de King James-vertaling van de Bijbel en via het werk van Shakespeare. Hij bleef in Canada, trouwde er met Miss Simpson en gaat werken bij de Atlantic Sugar Refinery in Saint John.

Emma wordt in 1905 als oudere dochter geboren en de tweeling Harold en Hilda sluit de rij. Op één na erven alle acht kinderen het blonde haar en de blauwe ogen van hun vader. Harold en Hilda worden te vroeg geboren en de overlevingskansen zijn aanvankelijk klein. Ze worden met een poegdrupje laarje gevoed en in wol gewikkeld in een schoenendoos, gelegd, zo klein zijn ze. Maar ze redden het tocht, in tegenstelling tot twee vroeg overleden andere kinderen uit het gezin.

Harold Cecil Magnusson, begraven aan de W. de Vries Robbéweg, heeft dankzij de speurtocht van Alice van Bakkum - Van 't Verlaat een gezicht gekregen.

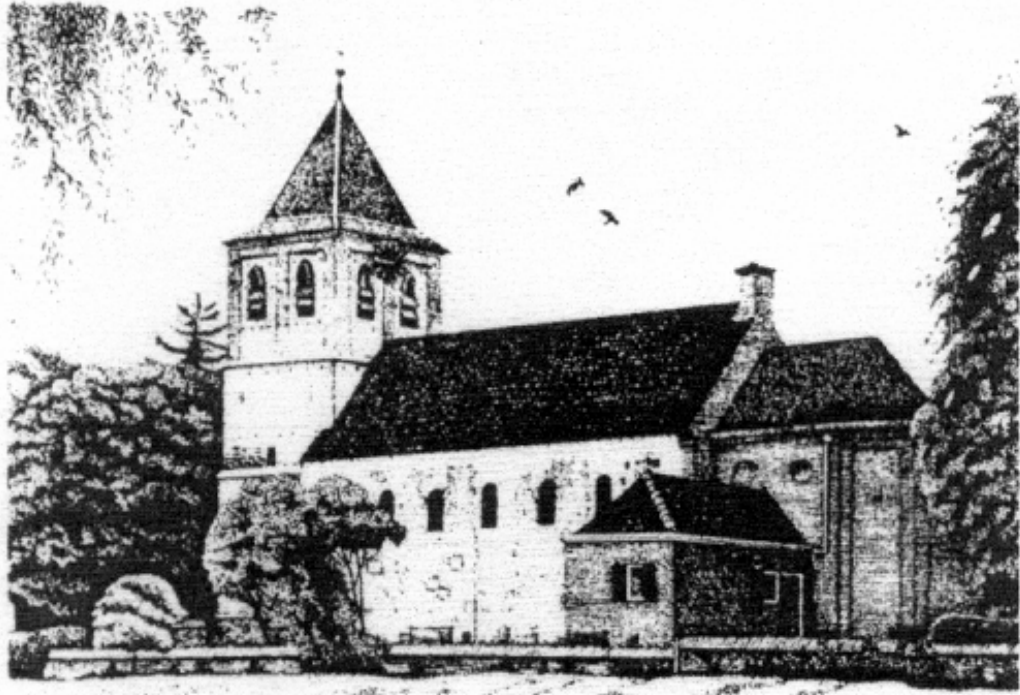
In 1940, het eerste jaar van de Tweede Wereldoorlog (althans, het eerste jaar uit Nederlands oogpunt), reikt Harold Magnusson op 18-jarige leeftijd voor het leger: de Reserve Formation of the Canadian Army. Op 8 juni 1944

komt hij voor het eerste keer op het Europese vasteland, als hij in Normandië aankomt.

Als lid van de Royal Canadian Engi neers maakt Magnusson zich op om in de nacht van 25 op 26 september 1944 de uitputte en gewonde soldaten te evacueren, die ruim een week eerder betrokken waren geweest bij de heftige Slag om Anheim. Uiteindelijk zouden er inderdaad meer dan tweeduizend manschappen gered worden maar helaas kwamen de ook als 'troost-medelid' te staan in de brief die vader Johan Carl Magnusson en moeder Emma Magnusson Simpson thuis ontvingen.

Magnusson vertrok in het aardslot van de stormende regen in de eerste van drie stormhuten die de Nederlanders overleefden. Geen van de in zittenden zou echter over de nacht kunnen vertellen. Aanvoerspoor aan de overkant van de rivier hadden gezeten dat een van de boten door een Duitse mortier-volltreffer geraakt was. Officieel worden Magnusson en zijn mede-bemanningen als vermist opgegeven, het was immers te duister om de gebeurtenissen duidelijk waar te nemen. Maar al in het eerste rapport van de avond, geschreven door majoor Tucker, wordt duidelijk gesteld dat de kans op overleven nihil is geweest.

De bevestiging van het onvermijdelijke komt op 14 november als het lichaam van de Canadees, samen met Lek bij Tienhoven gevonden wordt. Waarom 'Maggie', zoals zijn bijnaam in het leger heette, juist in het eenzaamste Duitse oorlogsgraf begraven werd, dat is nog niet duidelijk.

The Dutch Reformed Church in the spring of 1994.

THE OLD CHURCH OOSTERBEEK

**An impression of the September days of 1944 and a
'guided walk' in the church**